

summary

Marina
Kovač

Muzej Slavonije Osijek
Trg Svetog Trojstva 6
HR - 31000 Osijek

Izvorni znanstveni rad

UDK: 069(497.5 Osijek).02:903

Ključne riječi:

rimski koštani žetoni
rimski koštani pijuni
rimske kockice za igru
igra
tipologija
donacija
Muzej Slavonije
Osijek

ROMAN BONE TOKENS AND DICE FROM THE OLD HOLDINGS AT THE MUSEUM OF SLAVONIA IN OSIJEK

Bone tokens and dice presented in this paper were donated by the citizens of Osijek to the Museum of Slavonia in Osijek mostly by the end of the 19th century and in the second half of the 20th century and also by their repurchasing. The donators of the analysed tokens and dice here are: Carl Franz Nuber, Đorđe Radanović, Ladislav Pinter and Josip Sap. This paper deals with the catalogue 74 Roman bone playing items (tokens and dice) analysis. Besides notification of Mursa site almost all of them have an unknown site written as a description of the nearest discovery site except for several items that were found in the Lower Town, on a sand-bank by the Nikola Tesla square. The only exception is a single die that was brought to the museum from Solin and it carries no detailed data. Lack of other data is a consequence of unsystematic research, i.e. the result of which all items came to collections as chance finds. Due to lack of archaeological context, bone playing items can only rely on a general chronological frame of particular types.

The phenomenon of game has emerged in human past since its beginning and it has influenced the mere development of culture and human civilization in general. Latin name for dice game derives from the name for a rough sheep or goat bone – from astragal and since the animal ankle in Latin is called talus, thus dice games are called tali.

Dice games and token games were played not only by adults but also children in order to develop their intelligence so that dice games were a part of general education (but it did not include gambling for money). A wide-spread prevalence of dice games and their unfavourable impacts on state incited resistance of secular and ecclesiastic authorities which imposed a ban on games on chance. This law is known as Lex Talaria (Law on gambling). The law on banning the gambling did not adhere only to Saturnalia (in the month of December).

Bone tokens were made of transversely cut animal bones and ivory. Most Roman tokens were made of bone and mainly on a lathe or with an auger. The bulk had a cut underneath made by a scrub plane. Bone playing tokens are circular or slightly oval slabs mostly in a two-cm diameter and their both sides can be flat or one flat and the other bulgy or dented. Tokens can be decorated by an impressed dot, concentrated circles, concentrated circles with dot in the middle ("eye") or various notches that represent numerical values. Tokens can also be unadorned. Apart from bones, tokens were made of stone, glass paste, wood or clay. They emerged in all Roman periods and they are chronologically unaffected and can be dated from the 1st century until the mid 5th century. Bone pawns were also used in games especially on boards such as ludus latroncolorum. The pawns were mostly of a calotte or cylinder shape.

Since bone tokens and pawns were used in board games and had the same purpose, we have made a typology for both item sorts. The typology has been determined according to shape and decoration on a token obverse. It is possible that, except for game, some tokens were used in trade or as theatre tickets. There are eleven types presented in the paper. Type 1 (cat.no. 1-3, T. 1, 1-3). This type makes the tokens of circular diameter with flat obverse and reverse. They are biconic or straight cut on rims. This type of tokens has a dot as a decoration impressed in the middle of the token. They frequently have a bright glitter from polishing. The author A. St. Clair confirms that these tokens are determined in the context of the 1st and 2nd century during researches on the eastern part of Palatine. Type 2 (cat.no. 4, T. 1, 4). This type

Tema su ovoga rada rimski koštani žetoni i kockice za igru iz fundusa Muzeja Slavonije Osijek. Ovi su predmeti za igru pohranjeni u Antičkom pododjelu Arheološkog odjela i čine dio Zbirke koštanih predmeta. U radu je obrađeno 72 koštana žetona i dvije kockice za igru, pronađeni najvjerojatnije na području antičke Murse, osim jednog nalaza iz Solina, a svi su u Muzej Slavonije pristigli otkupom i donacijama građana.

RIMSKI KOŠTANI ŽETONI I KOCKICE ZA IGRU IZ STAROG FUNDUSA MUZEJA SLAVONIJE OSIJEK

UVOD

Koštani žetoni i kockice za igru, prezentirani u ovome radu, dospjeli su u Muzej donacijama građana Osijeka većinom krajem 19. i u drugoj polovini 20. st. te otkupima. Donatori ovdje obrađenih žetona i kockica za igru su: Carl Franz Nuber, Đorđe Radanović, Ladislav Pinter i Josip Sap. Ovaj rad kataloški obrađuje 74 rimska koštana predmeta za igru (žetoni i kockice). Gotovo svi uz lokalitet Mursa imaju kao opis pobližeg mjesta pronalaska upisano nepoznato nalazište, osim nekoliko predmeta pronađenih u osječkom Donjem gradu, na pješčanom sprudu, kod Trga Nikole Tesle. Izuzetak je samo jedna kockica za igru koja je u Muzej dospjela iz Solina i nema detaljnije podatke. Nedostatak ostalih podataka posljedica je nesustavnih istraživanja, tj. svi su predmeti u zbirke dospjeli kao slučajni nalazi. Zbog nepostojanja arheološkog konteksta, koštani se predmeti za igru u radu mogu oslanjati samo na generalni kronološki okvir pojedinih tipova.

IGRE I KOCKANJE

Fenomen igre javlja se kroz ljudsku povijest od njezinih početaka te je utjecao na sam razvoj kulture i ljudske civilizacije uopće. Nizozemski povjesničar i sociolog Johan Huizinga¹ igru shvaća kao polaznu točku kulturnih procesa, definira ju kao nenametnutu djelatnost koja zahtijeva dosjetljivost i otkrivački duh te tu pronalazi temelje tvrdnji o unapređenju civilizacije. Prema Huizingi, igra potiče čovjeka ka višem stupnju civilizacije. Huizinga na temelju tih tvrdnji uvodi pojam *Homo ludens* (čovjek igrač).²

Latinsko ime za kockanje vuče korijene od imena za neobrađenu ovčju ili kozju kost (astragal), a kako se gležanj u životinja na latinskom zove *talus*, igre s kockom zovu se *tali*.³ Igre su proizišle iz potrebe za rasonodom, duhovnom i tjelesnom relaksacijom, ali i potrebom za svladavanjem

izazova. Različite vrste igara poznate su još iz 4000. g. prije Krista u Egiptu, Indiji i drugim zemljama Bliskog istoka. Te se igre oslanjaju uglavnom na pravila koja se mogu sažeti u pet točaka: 1. kocka, 2. položaj, 3. strategija, 4. suparnička borba i 5. utrka. Za sve igre bitna je sreća, razum i spretnost.⁴ Igre s kockom i kombinatorne igre koje se igraju žetonima i kockicama dobro su poznate u antičkom svijetu još iz Homerova doba. Pronalazak igara sa žetonima Homer (*Il.* 2. 308) je pripisivao Palamedu, a Platon (*Phaedr.* 274) Egipćanima.⁵ Jedan od najpoznatijih prizora kockanja onaj je s crnofiguralne vaze majstora Egzekije gdje su prikazani Ahil i Ajant kako igraju omiljenu grčku igru *petteia*, koja je slična današnjoj igri dame (Sl. 1.). Arheološki nalazi govore o postojanju ovih igara još u doba latena.⁶

U antici su koštani žetoni, pijuni i kockice za igru korišteni za tri tipa igara: 1. igre čiji je ishod ovisio o vještini, iskustvu i inteligenciji igrača (kombinatorne igre slične današnjem šahu); 2. igre koje ovise o umijeću, ali i sreći igrača⁷ i 3. prave hazardne igre kod kojih je ishod ovisio o pukoj sreći.⁸

Sl. 1. Prikaz igre s crnofiguralne vaze majstora Egzekije

¹ J. Huizinga 1938. g. piše svoje najpoznatije djelo *Homo ludens*, koje je postalo polazna točka suvremenih studija o igrama.

² Gizycki; Gorny, 1973., str. 7

³ Biró, 1994., str. 61

⁴ Ibid., str. 12

⁵ Jovanović, 1977., str. 134

⁶ Ibid., str. 136

⁷ Slično današnjem *Čovječe, ne ljuti se*.

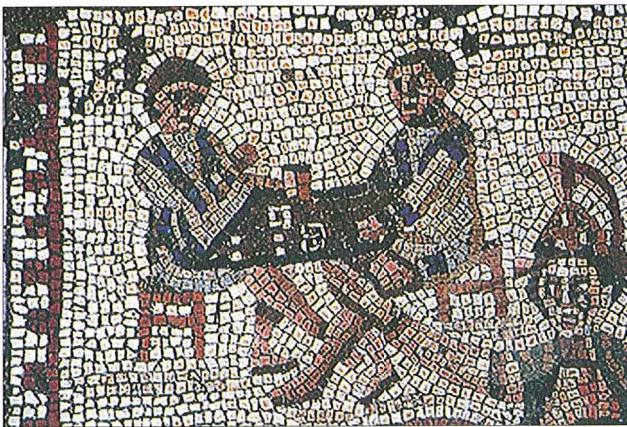
⁸ Petković, 1995., str. 53

Igre s kockicama i žetonima za igru igrali su odrasli, ali i djeca kako bi razvili inteligenciju, tako da su igre na ploči spadale u opće obrazovanje, ali to nije uključivalo kockanje za novac.⁹ Ludwig Friedländer u *Povijesti običaja staroga Rima* piše o kockarskoj strasti Rimljana:

*Nakon jela bile su igre na sreću, posebno kockanje, uobičajena, iako ne uvijek i bezazlena zabava. Nije malo onih, kaže Galen, koji pri gozbama, uz kocku i igre na ploči, provode isto toliko vremena koliko ozbiljni ljudi posvećuju znanostima.*¹⁰

Sam car August (63. g. pr. Kr. – 14. g. n. Kr.) bio je strastveni kockar koji nije kockao samo za vrijeme Saturnalija, već i u druge blagdane i radne dane. Svetonije (*Aug.* 75.1) piše kako je car često dijelio novac gostima poslije objedovanja kako bi mogli kockati. (Sl. 2.)

Sl. 2. Rimljani u igri, rimska vila blizu Odeona, Kartaga (3. st.)

Velika raširenost kockarskih igara i njezini nepovoljni utjecaji na državu izazvali su otpor svjetovnih i religijskih vlasti, što je dovelo do zabrane igara na sreću. Kocka nije bila zabranjena samo zbog njezina kockarskog karaktera, već i zbog profanizacije religijskih akcija. Postoje liste zabranjenih igara te je u antičkoj Grčkoj i Rimskom Carstvu kladenje bilo dopušteno jedino prilikom borbenih i gimnastičkih natjecanja. Kockanje je posebno bilo zabranjeno vojnicima, ali unatoč tomu velik je broj žetona i kockica za igru pronađen baš u vojnim postajama na Limesu. U rimskom carskom razdoblju, piše Strabon (*Geog.* 8.6.23), igre s kockama i žetonima bile su vrlo popularne kod vojske koja je prilikom ratnih pohoda s ovim igrama mogla upoznati susjedna barbarska plemena. Izgleda da su za vrijeme Druzovog rata ove igre šire upoznali Germani kod kojih su postale osobito popularne, o čemu svjedoči Tacit (*Germ.* 24), te da su Germani na kocku ulagali na kraju i svoja tijela i slobodu.¹¹ Ovisnost o kocki mogla je stajati političke karijere onoga tko je bio prozvan i

⁹ Spasić-Đurić, 2002., str. 107 ; Spiel mit, Penelope!, 1993., str. 25

¹⁰ Gizycki; Gorny, 1973., str. 23 ; Rieche, 2006., str. Glückspiele

¹¹ Jovanović, 1977., str. 136

prokazan kao kockar.¹² Od vremena republike na snazi je bio zakon o zabrani igara na sreću, a posebno se odnosio na kockanje. Ako bi netko prekršio zakon, kazna bi bila i do četiri puta veća od one sume koju bi prekršitelj osvojio kockanjem. Taj zakon poznat je kao *Lex talaria* (Plaut *Mil. Glor.* 2.2.9) – zakon o kockanju. Zakona o zabrani kockanja nije se pridržavalo samo za Saturnalija (u mjesecu prosincu). Zakoni su propisivali stroge kazne protiv prekršitelja i vlasnika kockarnica, kao što su prisilni rad u kamenolomu (*lautumiae*) ili zatvor (*vincula publica*). U carsko doba kockanje ekspandira: Svetonije (*Cl.* 33.2) spominje kako je car Klaudije napisao knjigu o kockanju dok je car Justinijan (*Dig.* 11.5) zabranio kockanje u potpunosti.¹³

ŽETONI I KOCKICE ZA IGRU

Koštani žetoni izrađivali su se od poprečno narezanih kostiju životinja i slonovače. Prvo su se igre igrale s neobrađenim ovčjim i kozjim kostima zglobova, tzv. astragalima (zglavcima), ali i od životinjskih falangi i riblje kralježnice. Većina pronađenih rimskih žetona je od kosti, pretežno izrađena na strugu ili sa svrdlom te ima zasjek s donje strane, i to od struga (na Palatinu se javljaju od 1. do 3. st.).¹⁴ Freska iz Herkulaneja prikazuje dvije žene kako se igraju s astragalima. Igra se igrala bez kutijice za *kocku*, a astragali su se bacali iz ruke. Najvjerojatnije se bacalo više astragala odjednom. Još i danas u Mađarskoj postoji igra koja vuče direktno porijeklo od te igre.¹⁵ Kasnije su kosti obrađivane te su se od njih izrađivale kockice za igru, pijuni i žetoni za igre na ploči. (Sl. 3.)

Sl. 3. Komplet za igru, Corbridge

¹² Spiel mit, Penelope!, 1993., str. 25

¹³ Pod utjecajem ranog kršćanstva.

¹⁴ St. Clair, 2003., str. 111

¹⁵ Biró, 1994., str. 61

Žetoni i pijuni

Koštani žetoni za igru kružne su ili rijetko blago ovalne pločice, najčešće promjera oko 2 cm, a mogu imati obje strane ravne ili jednu ravnu, a drugu stranu ispupčenu ili udubljenju. Žetoni mogu biti ukrašeni utisnutom točkom, koncentričnim kružnicama, zatim koncentričnim kružnicama s točkom u sredini (*oko*) ili različitim urezima koji predstavljaju brojčane vrijednosti. Također, žetoni mogu biti i neukrašeni. Osim od kosti, žetoni su se izrađivali i od kamena, staklene paste, drveta te gline. Kada nije bilo žetona za igru pri ruci, koristile su se različite krhotine i šljunčani oblutci kako bi se odigrale partije.¹⁶ Žetoni se javljaju kroz sva rimska razdoblja te su kronološki neosjetljivi i može ih se datirati od 1. do polovine 5. st.

Koštani su se pijuni također koristili u igrama, pogotovo na ploči kao što je *ludus latronculorum*¹⁷. Pijuni su najčešće bili kalotastog ili valjkastog oblika. Poznat je nalaz pijuna iz *Timacusa Minusa*¹⁸ u Srbiji, koji ima analogiju u Táciu u Mađarskoj od 1. do polovine 5. st.

Tipologija žetona i pijuna iz starog fundusa Muzeja Slavonije Osijek

Kako su se koštani žetoni i pijuni koristili u igrama na ploči i kako su imali istu svrhu, načinili smo jedinstvenu tipologiju za obje vrste predmeta. Od 72 žetona jedan je najvjerojatnije pijun (T. 8, 7), iako i to treba uzeti sa zadržkom zbog nepostojanja uopćene tipologije za ove dvije vrste artefakata. Tipologija se određuje prema obliku i dekoraciji na licu žetona (od ravnih, stožastih, udubljenih i onih proizvedenih na tokarskom strugu s koncentričnim kružnicama). Nekada su žetoni označavani s grubo urezanim slovima ili simbolima na naličju, ali ti su nalazi rjeđi. Nema čvrstih dokaza da su ovi urezi imali neku ulogu u izražavanju brojčane vrijednosti. Osim za igru, pojedini žetoni mogli su poslužiti i u trgovini ili kao ulaznica za kazalište.¹⁹

TIP 1 (kat. br. 1.-3., T. 1, 1-3)

Ovaj tip čine žetoni kružnog promjera s ravnim licem i naličjem. U presjeku su bikonični ili ravno rezani na rubovima. Ovaj tip žetona kao ukras ima točku utisnutu u samo središte. Često znaju imati visoki sjaj od poliranja. U istraživanjima na istočnom dijelu Palatina ovi žetoni nalazili su se u kontekstu 1. i 2. st.²⁰ Našim žetonima paralele nalazimo na Palatinu²¹, u Magdalensbergu²² i Hrtkovicima²³.

TIP 2 (kat. br. 4., T. 1, 4)

Ovaj tip čine žetoni kružnog ili ovalnog promjera s ravnim licem i naličjem, a rub im je nazubljen. U presjeku su zaobljeni na rubovima. Ovome tipu žetona nazubljeni je rub u službi ukrasa. Našim žetonima paralele nalazimo u Magdalensbergu²⁴.

TIP 3 (kat. br. 5., T. 1, 5)

Ovaj tip čine žetoni kružnog promjera s licem koje ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba plastično je prstenasto ispupčenje. Naličje žetona je ravno. U presjeku su zaobljeni, ravni ili bikonični na rubovima. Autorica A. St. Clair navodi kako su se u istraživanjima na istočnom dijelu Palatina ovi žetoni nalazili u kontekstu 3. i 4. st.²⁵

TIP 4 (kat. br. 6., T. 1, 6; T. 8, 71)

Ovaj tip čine žetoni kružnog promjera s ravnim licem i naličjem. U presjeku su bikonični, zaobljeni ili ravno rezani na rubovima. Ovaj tip žetona nema ukras.

TIP 5 (kat. br. 7.-37., T. 1, 7-9, T. 2, 10-18, T. 3, 19-27, T. 4, 28-36, T. 5, 37)

Ovaj tip čine žetoni kružnog promjera s licem koje ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba je ravan prsten različite širine. Naličje žetona je ravno. U presjeku su bikonični, zaobljeni ili ravno rezani na rubovima. Ovi žetoni kao ukras imaju točku utisnutu u središte. Paralele nalazimo u Beogradu²⁶ i Palatinu.²⁷

TIP 6 (kat. br. 38.-41., T. 5, 38-41)

Ovaj tip čine žetoni kružnog promjera s licem koje u središtu žetona ima veću ili manju perforaciju oko koje može, ali i ne mora, biti ukras u vidu koncentričnih kružnica ili samo rubni prsten. Naličje žetona je ravno. U presjeku su bikonični, zaobljeni ili ravni na rubovima. Paralele nalazimo u Znojmu²⁸, Palatinu²⁹, Magdalensbergu³⁰ i Ninu.³¹ (Sl. 4.)

¹⁶ Spiel mit, Penelope!, 1993., str. 25

¹⁷ Prvi put spomenuta kod Varona (Ling. 10.2.20).

¹⁸ Petković, 1995., str. 53

¹⁹ St. Clair, 2003., str. 111

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid., str. 160

²² Gostenčnik, 2005., str. 476-479

²³ Dautova Ruševljan, 1999.-2000., str. 25

²⁴ Gostenčnik, 2005., str. 478-479

²⁵ St. Clair, 2003., str. 111

²⁶ Bikić; Nikolić-Đorđević; Simić, 2002., str. 199

²⁷ St. Clair, 2003., str. 160

²⁸ Hruby, 1957., str. 133

²⁹ St. Clair, 2003., str. 160

³⁰ Gostenčnik, 2005., str. 478-479

³¹ Ivčević, 2003., str. 123

Sl. 4. Koštani žeton

TIP 7 (kat. br. 42.-63., T. 5, 42-45, T. 6, 46-54, T. 7, 55-63)

Ovaj tip čine žetoni kružnog promjera s licem na kojem je ukras u vidu koncentričnih kružnica. Broj varira od žetona do žetona, a u središtu je žetona utisnuta točka. Izrađivali su se na tokarskom strugu. U presjeku su bikonični, zaobljeni ili ravni na rubovima. Pojedini autori, kao M. T. Biró, smatraju da je različiti broj koncentričnih kružnica označavao vrijednost žetona, što ne bi trebalo odbaciti kao mogućnost. Paralele nalazimo u Sisku³², Akvileji³³, Beču³⁴, Šćitarjevu³⁵, Palatinu³⁶ i Gomolavi.³⁷ (Sl. 5.)

Sl. 5. Koštani žeton

TIP 8 (kat. br. 64., T. 8, 64)

Ovaj tip čine žetoni kružnog promjera s licem koje ima udubljenje u središtu žetona s izdignutim reljefnim prstenom i

kružićem u sredini, a oko ruba su koncentrične kružnice. Sam je rub nazubljen. Naličje je ravno.

TIP 9 (kat. br. 65. i 66., T. 8, 65-66)

Ovaj tip čine žetoni kružnog promjera s konveksnim licem koje na sebi ima različit dekorativni program sastavljen od različitih kružnica s točkama u sredini (oči). U središtu žetona nalazi se jedna ili više kružnica s točkom u sredini, oko kojih su smještene kružnice s točkom. Naličje žetona je ravno. U presjeku su polukružni. Paralele nalazimo u Šćitarjevu³⁸, Ninu³⁹ i Trieru.⁴⁰ (Sl. 6.)

Sl. 6. Koštani žeton

TIP 10 (kat. br. 67., T. 8, 67)

Ovaj tip predmeta za igru je žeton, iako postoji mogućnost da je to pijun, koji je izrazito viši od prosječnog žetona i stožastog je presjeka. Na licu nema ukrasa, a naličje je ravno. Paralelu nalazimo u Naroni.⁴¹

TIP 11 (kat. br. 68.-70., 72., T. 8, 66-70, 72)

Ovaj tip čine žetoni kružnog promjera s blago konveksnim licem koje na sebi ima utisnutu točku u središtu, a naličje je ravno. U presjeku su polukružni. Paralele nalazimo na Palatinu⁴² i u Hrtkovicima.⁴³ (Sl. 7.)

³² Košćević, 2000., str. 14

³³ Ibid., str. 141

³⁴ Vindobona, 2009., str. 77

³⁵ Rendić-Miočević (Hrsg.), 1995., str. 138

³⁶ St. Clair, 2003., str. 160

³⁷ Dautova Ruševljan; Brukner, 1992., str. 87

³⁸ Rendić-Miočević (Hrsg.), 1995., str. 138

³⁹ Ivčević, 2005., str. 173

⁴⁰ Steiner, 1939., str. 40

⁴¹ Ivčević, 2003., str. 123

⁴² St. Clair, 2003., str. 191

⁴³ Dautova Ruševljan, 1999.-2000., str. 25

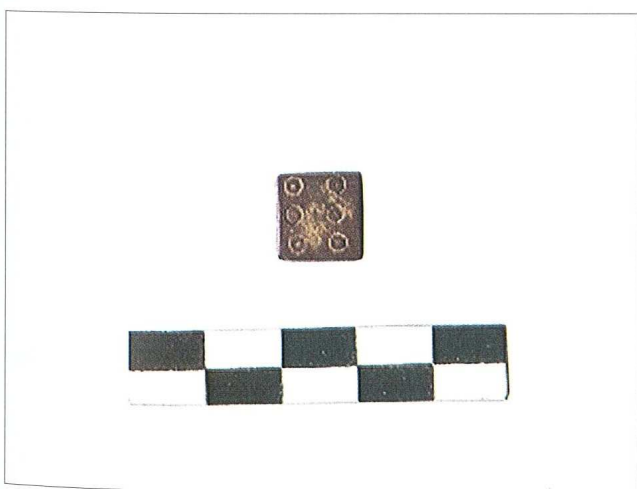

Sl. 7. Koštani žeton

KOCKICE ZA IGRO

Kocka prvotno nije rabljena za igru već je imala ulogu u proricanju. Koštane kockice za igru pronalazene su u velikom broju na rimskim lokalitetima te su nalikovale na današnje kockice. Šestostrane kockice proizvodile su se u različitim veličinama. Na manjim su kockicama utisnute samo točke, a na većima su vrijednosti označene s *očima* (Sl. 8.). O veličini kockice ovisio je i broj kružnica oko središnje točke.⁴⁴ Kockice, dakle, imaju strane koje su označene s *očima* koje predstavljaju brojeve (vrijednosti) od 1 do 6 – tip *tessera* – ili one čije su nasuprotne strane označene brojevima 4, 5 i 6 – tip *talus*. Kod kockice tipa *tessera* zbroj nasuprotnih stranica bio je 7. Kockice su bile izrađivane još i od kamena, metala, drveta i gline. Ponekad oznake brojeva na stranama nisu urezivane već ucrtane bojom.

Sl. 8. Koštana kockica za igru

Kockice su se odlagale u specijalno izrađene kutije za čuvanje, a ujedno su iste služile i pri bacanju. Kutije za kockice (*pyrgus*, *turricula*, *phirius* ili *fritillus*) obrađivane su istom tehnologijom kao i *unguentumi*, ali za razliku od njih, konstruirane su iz dva dijela. Donji je dio isti kao onaj kod *unguentuma*, ali postojalo je otprilike 2-3 cm visoko proširenje – zato su kutije za kockice više od koštanih *unguentuma*. Spoj ovih dvaju dijelova nije primjetan zbog plastičnih dvostrukih dekorativnih kanelura. Dno i poklopac kutijica slični su *unguentumima* te su dekorirani s koncentričnim kružnicama, a razlika je jedino u poklopcu. *Unguentum* ima fino oblikovanu koštanu dršku koja služi za podizanje poklopca, a kod kutija za kockice drška ne postoji, jer bi ometala igru. Ako je pronađen samo ulomak takvih kutijica, teško je razlikovati kutijicu za kockice od *unguentuma*. Vjerojatno su ih proizvodile iste radionice s istim alatom. U ovakve kutijice stavljale su se po tri kockice pri bacaju, a najbolji rezultat bile su tri šestice. Ove kutijice za kockice koristile su se kako bi se spriječilo varanje pri bacanju.⁴⁵

Kod nas nalazimo dvije kockice (kat. br. 73. i 74., T. 9, 73-74) istoga tipa. Kockice su nepravilne četvrtaste forme s koncentričnim kružnicama unutar kojih je utisnuta točka (*oči*). Koncentrične kružnice označavaju vrijednost brojeva od 1 do 6. Paralele nalazimo u Sisku⁴⁶, Akvileji⁴⁷, Beču⁴⁸, Magdalensbergu⁴⁹, Petronellu⁵⁰, Ščitarjevu⁵¹, Trilju⁵², Znojmu⁵³, Puli⁵⁴, Kostolcu⁵⁵, Beogradu i Dijani.⁵⁶

Uporaba žetona i kockica za igru

Što se tiče igara koje su igrali, osim nasumičnog bacanja dvije ili tri kockice te zbrajanja njihovih dobitnih vrijednosti, kockice su služile i za igre na ploči (*tabula*, *alveus*). Grupa igara na ploči slična je današnjoj igri mlina, dok su ostale varijacije šaha. Najčešće su to bile igre za dva igrača te se igralo bijelim i crnim žetonima ili pijunima, uz bacanje kockice za daljnje napredovanje. Za ove igre na ploči bio je potreban velik broj žetona. Samo za igru *ludus duodecim scripta*, koja se prvi put spominje kod Ovidija (*Ars* 3.357), bilo je potrebno 30 žetona.

U Nišu je pronađen kasnoantički grob datiran u 4. st. u kojemu je između ostaloga pronađen i kasnoantički komplet žetona za igru. Uz stakleni pehar i dvije kockice pronađena

⁴⁵ Spiel mit, Penelope!, 1993., str. 25

⁴⁶ Košćević, 2000., str. 141

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Vindobona, 2009., str. 77

⁴⁹ Gostenčnik, 2005., str. 484-487

⁵⁰ Roma sul Danubio, str. 216

⁵¹ Rendić-Miočević (Hrsg.), 1995., str. 138

⁵² Tončinić, 2003., str. 263

⁵³ Hruby, 1957., str. 133

⁵⁴ Koncani Uhač; Paić, 2007., str. 47

⁵⁵ Spasić-Đurić, 2002., str. 106-107

⁵⁶ Petković, 1995., str. 53

⁴⁴ Biró, 1994., str. 62

su i 22 žetona, od toga: dva mramorna neoznačena žetona, devet koštanih neoznačenih, pet koštanih označenih s tri *oka*, četiri žetona s četiri *oka*, jedan s pet i jedan sa sedam *očiju*. Kompletan pribor omogućio je rekonstrukciju igre *talus*. Ovaj je set služio i za *ludus latroncolorum* i *duodecim scripta* (ima 11 neobilježenih i 11 obilježenih žetona za dva igrača).⁵⁷

Već spomenuta popularna igra iz grčkog vremena *petteia* mogla se igrati s dva igrača sa po pet žetona – *petta pentegramma* – ili sa po 15 žetona – *polis*. U ovim su igrama svi žetoni podjednake vrijednosti, a u rimsko se doba javljaju žetoni s različitim vrijednostima, kao i pijuni koji su se mogli različito kretati, slično kao kod današnjeg šaha – *ludus latroncolorum*. Postojala je i igra *duodecim scripta* koja se također igrala žetonima, ali i kockicama, te je bila slična današnjoj igri *Čovječe, ne ljuti se*. Različito obilježeni žetoni označavali su različite vrijednosti bacanja, pri čemu je najveća vrijednost bila *Venus*, a najmanja *canis*.⁵⁸

*

Kao što se da zaključiti, igre s kocom i rimske igre na ploči bile su vrlo popularne kroz sva razdoblja Rima. Žetoni i kockice za igru imali su i širu uporabu kao što je npr. zbrajanje kod većih količina predmeta i robe u trgovini ili kao ulaznice za kazalište. U literaturi se spominje velik broj rimskih igara kojima se zna određeni dio pravila, a nekima se ne znaju samo završni potezi. O nekim je igrama bilo govora i u našem tekstu, no rimske igre zaslužuju veću pozornost te će biti tema nekih budućih radova.

KATALOG

1. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Ladislava Pintera (T. 1: 1.)

Inv. br. MSO-AA-14058

Koštani okrugli žeton ravnog lica koji u centru ima manje točkasto udubljenje. Naličje je ravno i neukrašeno.

Pr. 1,8 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 1

Lit.: neobjavljeno

2. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 1: 2.)

Inv. br. MSO-AA-1061

Koštani okrugli žeton ravnog lica i naličja, neukrašen s obje strane.

Pr. 1,8 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

⁵⁷ Jovanović, 1977.; Petković, 1995., str. 53

⁵⁸ Petković, 1995., str. 53

Tip: 1

Lit.: neobjavljeno

3. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 1: 3.)

Inv. br. MSO-AA-1059

Koštani okrugli žeton ravnog lica i naličja, neukrašen s obje strane.

Pr. 2,1 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 1

Lit.: neobjavljeno

4. MURSA (nepoznato nalazište), (T. 1: 4.)

Inv. br. MSO-AA-1372/e

Koštani žeton ovalnog promjera s ravnim licem i naličjem, a rub mu je nazubljen. Nema drugih ukrasa osim nazubljenja na rubu.

Pr. 1,8 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 2

Lit.: neobjavljeno

5. MURSA (nepoznato nalazište), (T. 1: 5.)

Inv. br. MSO-AA-1372/c

Koštani okrugli žeton koji na licu ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba plastično je prstenasto ispupčenje. Naličje žetona je ravno. Dio žetona je odlomljen.

Pr. 1,95 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 3

Lit.: neobjavljeno

6. MURSA (nepoznato nalazište), (T. 1: 6.)

Inv. br. MSO-AA-1372/d

Koštani okrugli žeton koji je na licu i naličju neukrašen.

Pr. 2,5 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 4

Lit.: neobjavljeno

7. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 8: 71.)

Inv. br. MSO-AA-1062

Koštani okrugli žeton s blago konveksnim, neukrašenim licem, a naličje je ravno. U presjeku je polukružan.

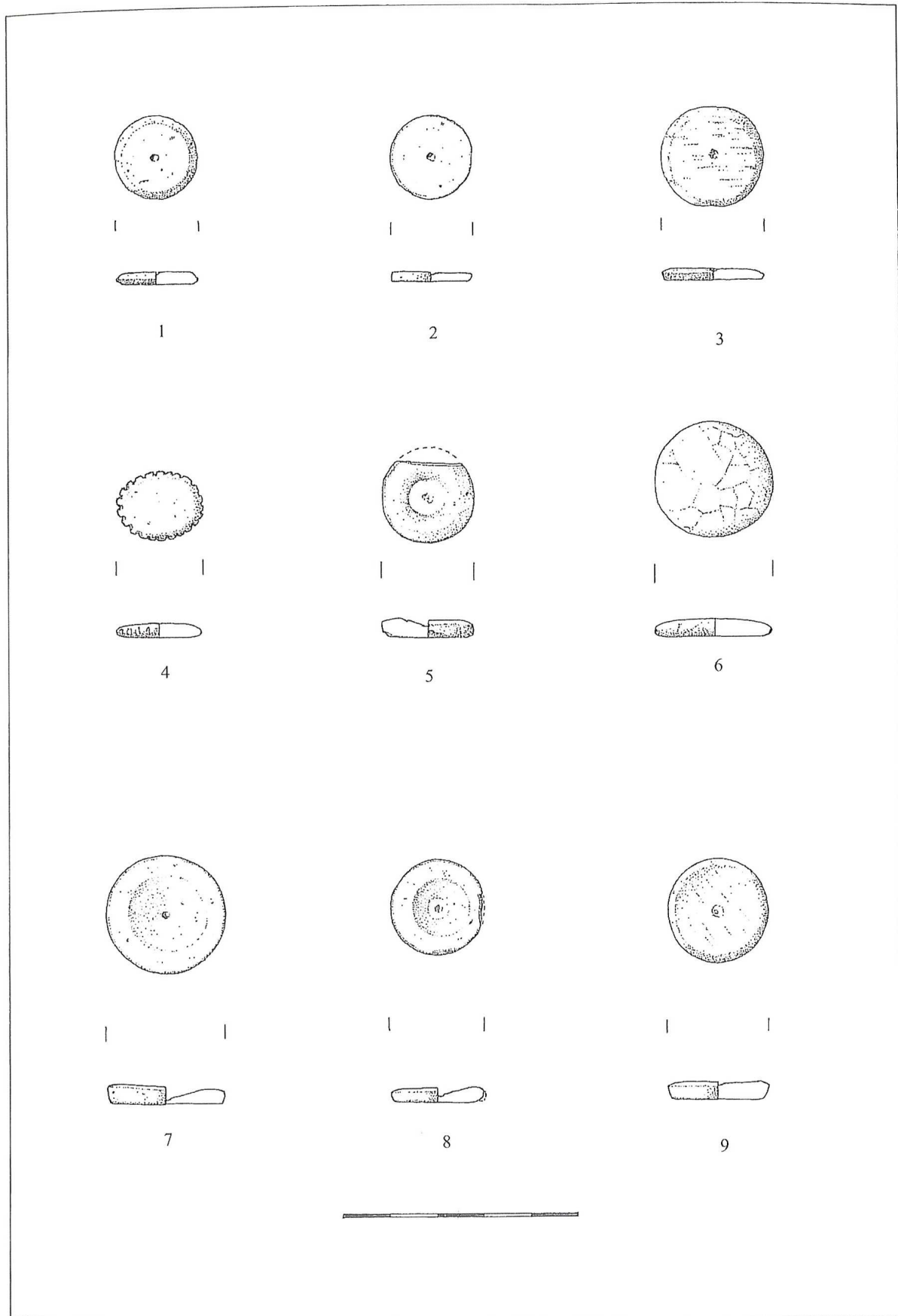
Pr. 1,6 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 4

Lit.: neobjavljeno

8. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Đorđa Radanovića (T. 1: 7.)

Inv. br. MSO-AA-9318

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2,5 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

9. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Đorđa Radanovića (T. 1: 8.)

Inv. br. MSO-AA-9319

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 1,9 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

10. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Ladislava Pintera (T. 1: 9.)

Inv. br. MSO-AA-14055

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2,1 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

11. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Ladislava Pintera (T. 2: 10.)

Inv. br. MSO-AA-14056

Koštani okrugli žeton koji ima blago konveksno lice i u centru manje točkasto udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 1,9 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

12. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Ladislava Pintera (T. 2: 11.)

Inv. br. MSO-AA-14057

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2,1 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

13. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Ladislava Pintera (T. 2: 12.)

Inv. br. MSO-AA-14061

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno. Izrazito bijele boje.

Pr. 1,8 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

14. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 2: 13.)

Inv. br. MSO-AA-1043

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2,5 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

15. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 2: 14.)

Inv. br. MSO-AA-1044

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2,4 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

16. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 2: 15.)

Inv. br. MSO-AA-1045

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2,4 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

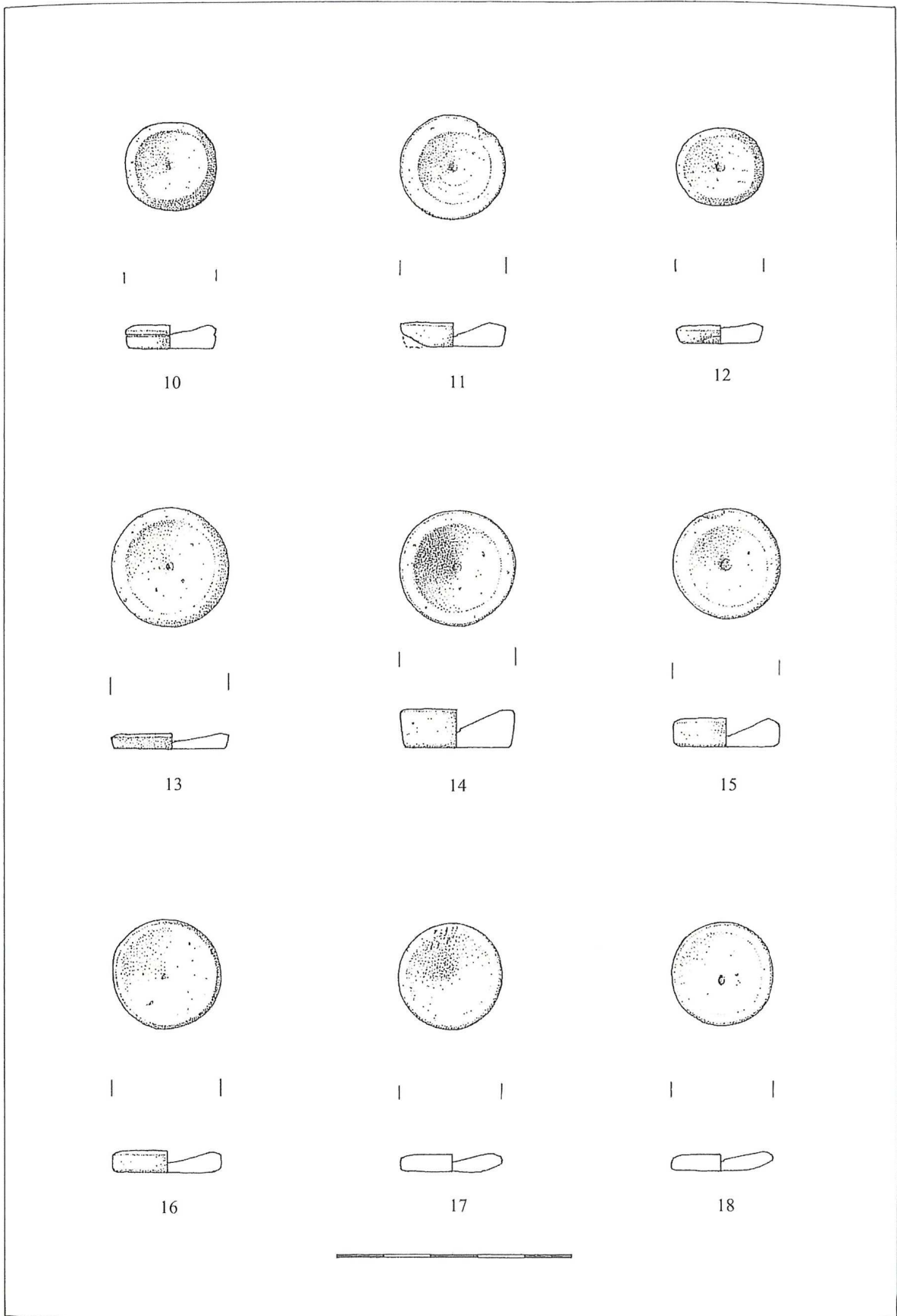
Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

17. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 2: 16.)

Inv. br. MSO-AA-1046

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2,4 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

18. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 2: 17.)

Inv. br. MSO-AA-1047

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2,2 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

19. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 2: 18.)

Inv. br. MSO-AA-1048

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2,1 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

20. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 3: 19.)

Inv. br. MSO-AA-1049

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

21. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 3: 20.)

Inv. br. MSO-AA-1050

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 1,9 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

22. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 3: 21.)

Inv. br. MSO-AA-1051

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 1,9 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

23. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 3: 22.)

Inv. br. MSO-AA-1052

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2,2 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

24. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 3: 23.)

Inv. br. MSO-AA-1053

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

25. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 3: 24.)

Inv. br. MSO-AA-1054/1

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 1,9 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

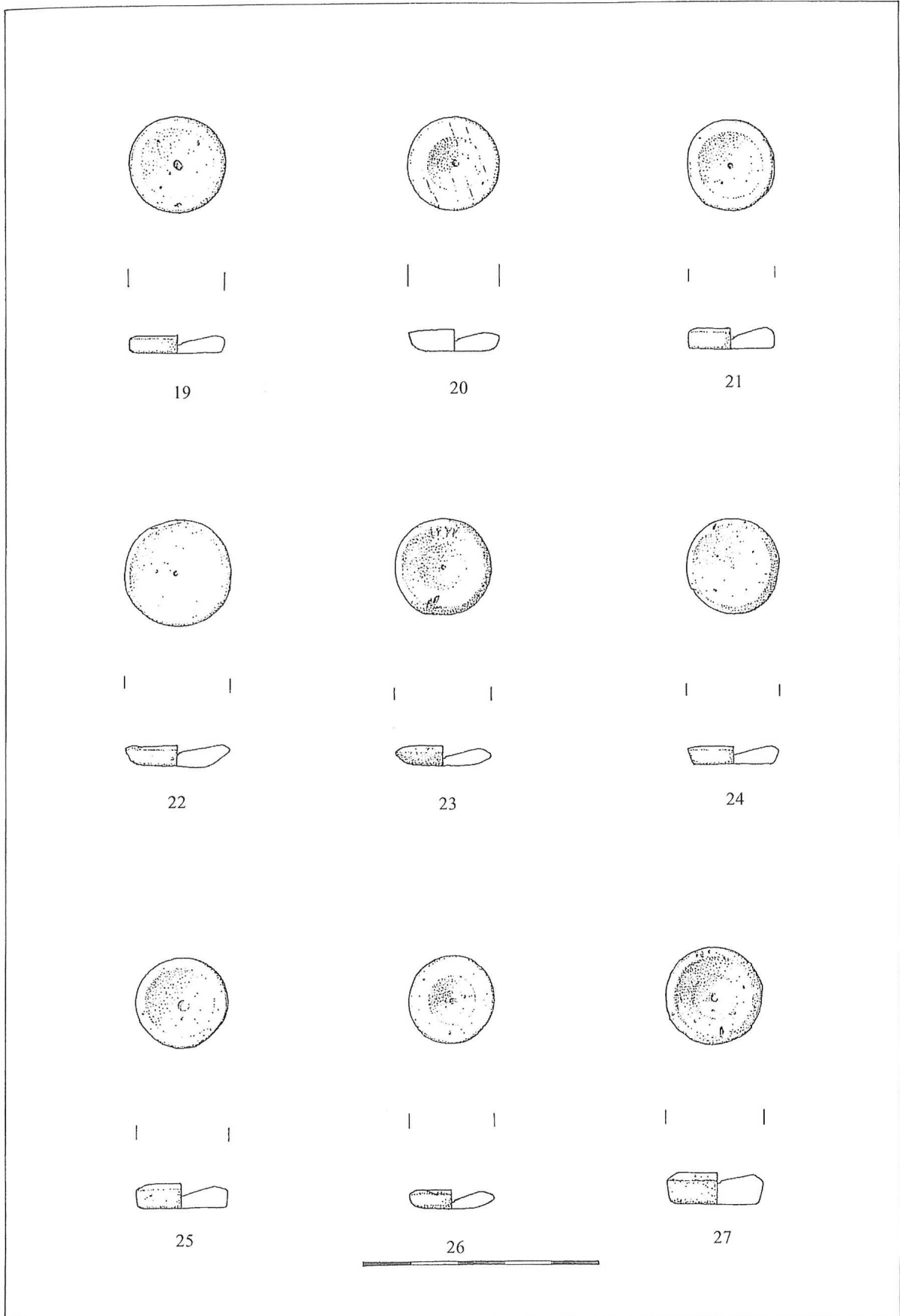
Lit.: neobjavljeno

26. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 3: 25.)

Inv. br. MSO-AA-1054/2

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 1,9 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

27. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 3: 26.)

Inv. br. MSO-AA-1055/1

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 1,8 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

28. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 3: 27.)

Inv. br. MSO-AA-1055/2

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

29. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 4: 28.)

Inv. br. MSO-AA-1056/1

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 1,7 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

30. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 4: 29.)

Inv. br. MSO-AA-1056/2

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

31. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 4: 30.)

Inv. br. MSO-AA-1057

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 2,2 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

32. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 4: 31.)

Inv. br. MSO-AA-1058

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 1,7 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

33. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 4: 32.)

Inv. br. MSO-AA-1060

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 1,8 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

34. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 4: 33.)

Inv. br. MSO-AA-1063/1

Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 1,5 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

35. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 4: 34.)

Inv. br. MSO-AA-1063/2

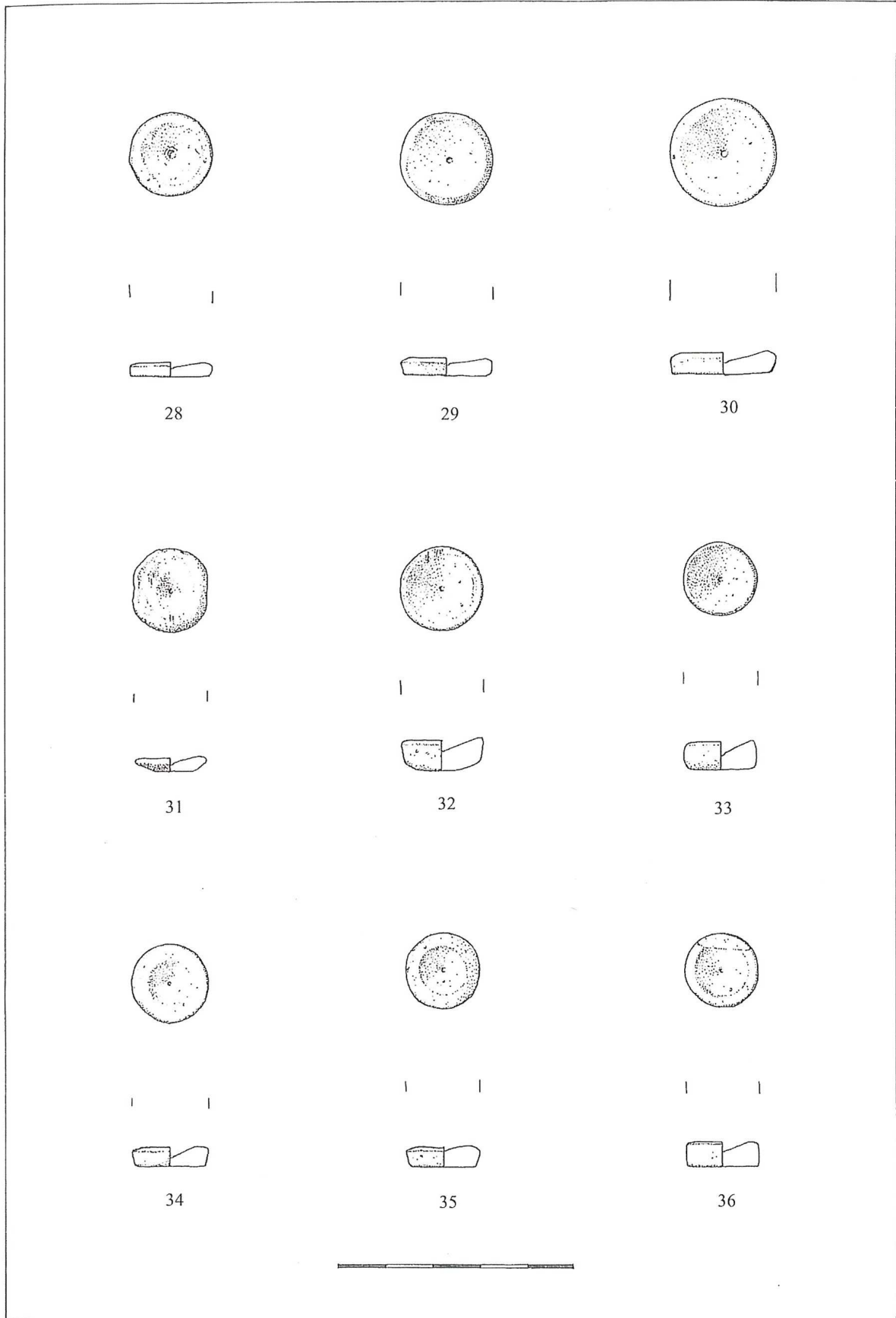
Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.

Pr. 1,6 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

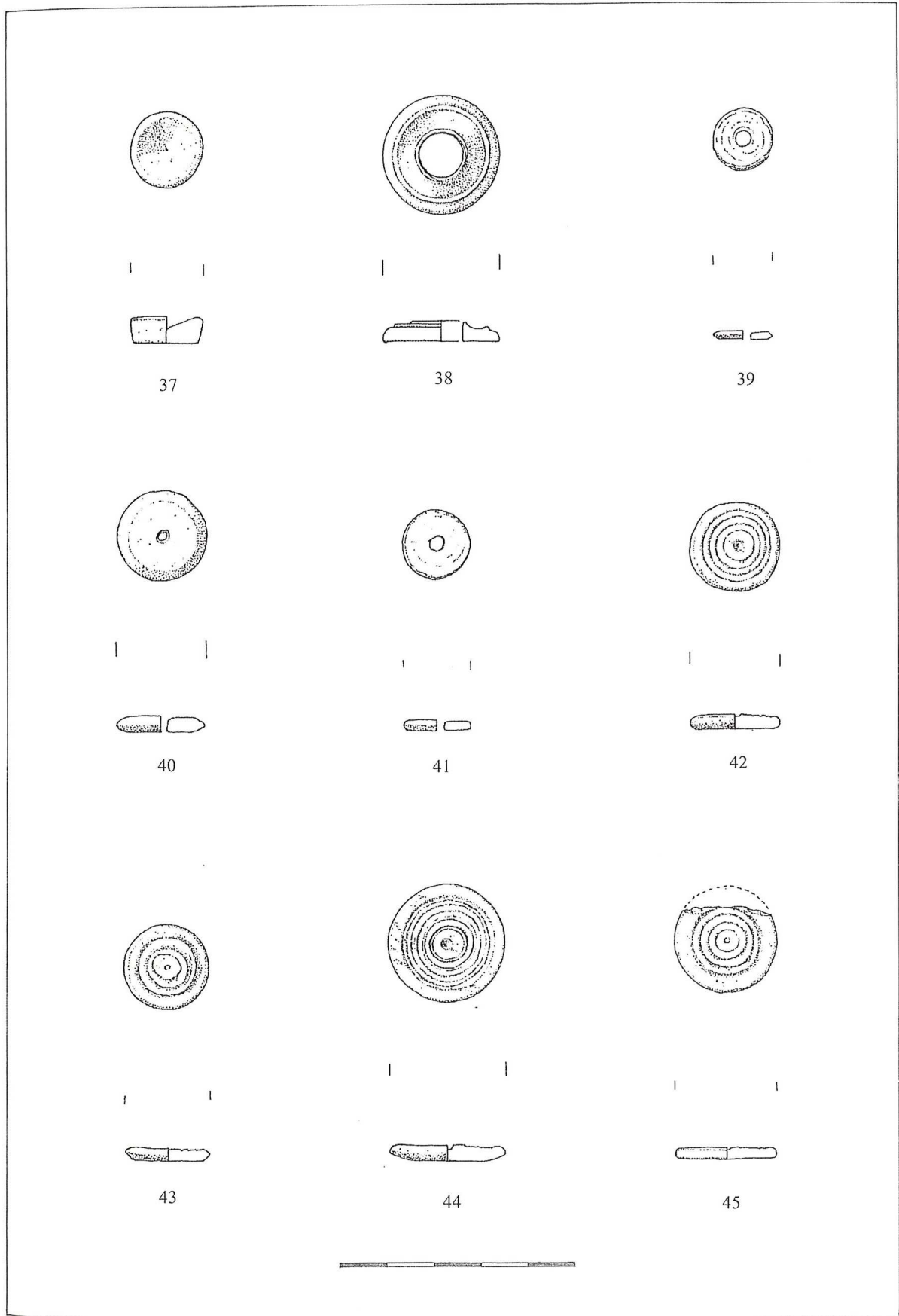
Tip: 5

Lit.: neobjavljeno

36. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 4: 35.)
 Inv. br. MSO-AA-1063/3
 Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.
 Pr. 1,6 cm
 Dat.: 1. do polovina 5. st.
 Tip: 5
 Lit.: neobjavljeno
37. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 4: 36.)
 Inv. br. MSO-AA-1063/4
 Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno. Koso zarezano s jedne strane, na licu.
 Pr. 1,5 cm
 Dat.: 1. do polovina 5. st.
 Tip: 5
 Lit.: neobjavljeno
38. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 5: 37.)
 Inv. br. MSO-AA-1063/5
 Koštani okrugli žeton koji ima udubljenje u središtu, s utisnutom točkom, a između središta i ruba ravan prsten. Naličje žetona je ravno.
 Pr. 1,5 cm
 Dat.: 1. do polovina 5. st.
 Tip: 5
 Lit.: neobjavljeno
39. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 5: 38.)
 Inv. br. MSO-AA-1042
 Koštani okrugli žeton koji ima ukras u vidu izbočene koncentrične kružnice, a u sredini se nalazi veća kružna perforacija. Naličje je neukrašeno, s manjim oštećenjem (vidi se struktura kosti).
 Pr. 2,5 cm; perforacija: pr. 0,9 cm
 Dat.: 1. do polovina 5. st.
 Tip: 6
 Lit.: neobjavljeno
40. MURSA (nepoznato nalazište), (T. 5: 39.)
 Inv. br. MSO-AA-14060
 Koštani okrugli žeton koji je neukrašen s obje strane, a u središtu je kružna perforacija.
 Pr. 1,3 cm
 Dat.: 1. do polovina 5. st.
41. MURSA (nepoznato nalazište), (T. 5: 40.)
 Inv. br. MSO-AA-574/2
 Koštani okrugli žeton koji je neukrašen s obje strane, s kružnom perforacijom u središtu. Manje oštećenje na naličju.
 Pr. 1,9 cm
 Dat.: 1. do polovina 5. st.
 Tip: 6
 Lit.: neobjavljeno
42. MURSA (nepoznato nalazište), (T. 5: 41.)
 Inv. br. MSO-AA-574/1
 Koštani okrugli žeton koji je neukrašen s obje strane, s kružnom perforacijom u središtu tijela.
 Pr. 1,5 cm
 Dat.: 1. do polovina 5. st.
 Tip: 6
 Lit.: neobjavljeno
43. MURSA (nepoznato nalazište), (T. 5: 42.)
 Inv. br. MSO-AA-573/1
 Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.
 Pr. 2 cm
 Dat.: 1. do polovina 5. st.
 Tip: 7
 Lit.: neobjavljeno
44. MURSA (nepoznato nalazište), (T. 5: 43.)
 Inv. br. MSO-AA-573/2
 Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.
 Pr. 1,8 cm
 Dat.: 1. do polovina 5. st.
 Tip: 7
 Lit.: neobjavljeno
45. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 5: 44.)
 Inv. br. MSO-AA-1030
 Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.
 Pr. 2,5 cm
 Dat.: 1. do polovina 5. st.
 Tip: 7
 Lit.: neobjavljeno

46. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 5: 45.)

Inv. br. MSO-AA-1031

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno. S jedne je strane otkrnut. Odlomljen dio.

Pr. 2,2 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

47. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 6: 46.)

Inv. br. MSO-AA-1032

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 2,1 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

48. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 6: 47.)

Inv. br. MSO-AA-1033

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 2,1 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

49. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 6: 48.)

Inv. br. MSO-AA-1034

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 2,1 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

50. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 6: 49.)

Inv. br. MSO-AA-1035

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 2 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

51. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 6: 50.)

Inv. br. MSO-AA-1036

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 2 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

52. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 6: 51.)

Inv. br. MSO-AA-1037

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 1,9 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

53. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 6: 52.)

Inv. br. MSO-AA-1038

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 1,9 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

54. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 6: 53.)

Inv. br. MSO-AA-1039

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

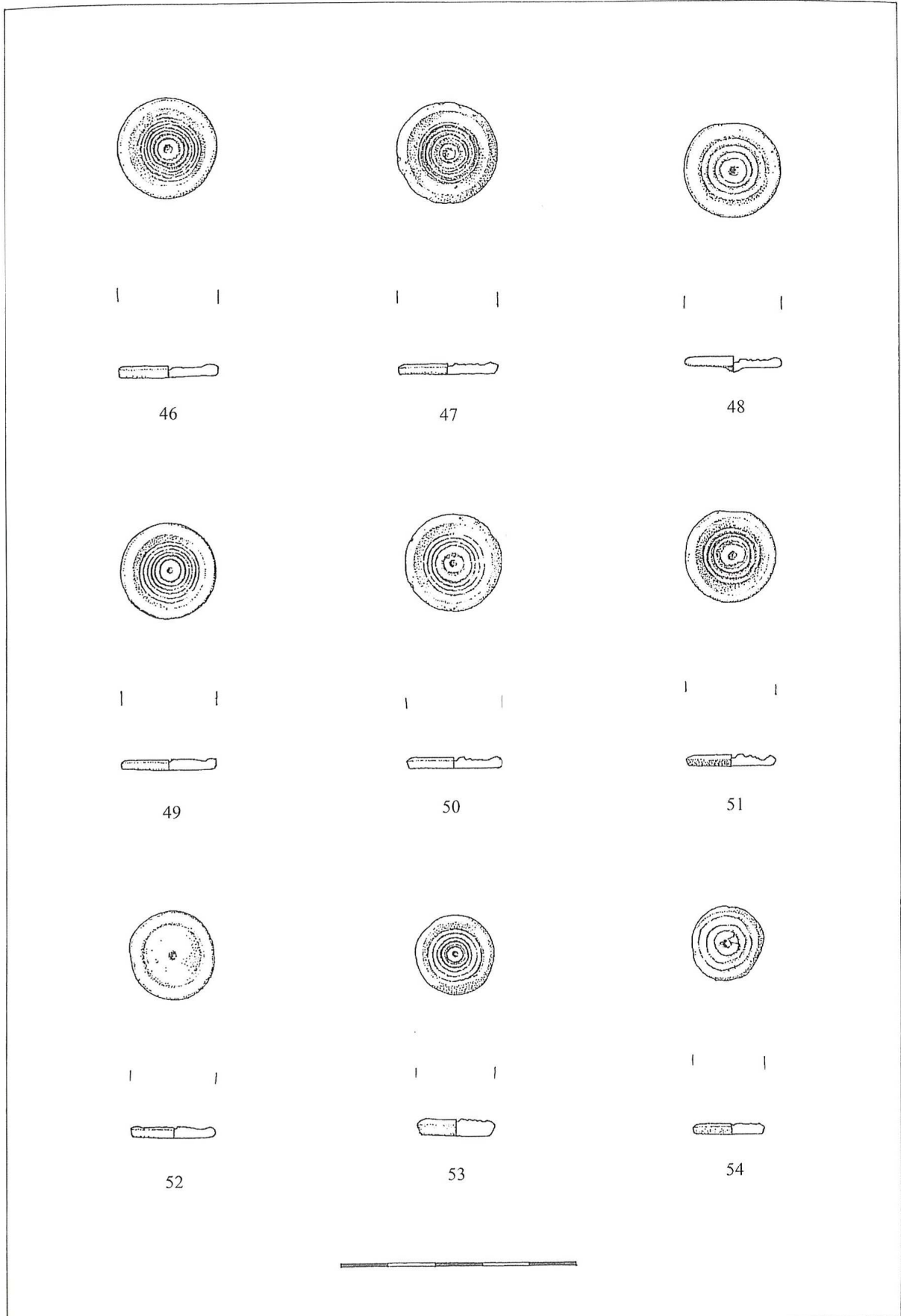
Pr. 1,7 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

55. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 6: 54.)

Inv. br. MSO-AA-1040

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 2,1 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

56. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 7: 55.)

Inv. br. MSO-AA-1246

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 2,4 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

57. MURSA (nepoznato nalazište), (T. 7: 56.)

Inv. br. MSO-AA-1372/a

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 2,1 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

58. MURSA (nepoznato nalazište), (T. 7: 57.)

Inv. br. MSO-AA-1372/b

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 2 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

59. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Josipa Sepa (T. 7: 58.)

Inv. br. MSO-AA-6796

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 1,9 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

60. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Đorđa Radanovića (T. 7: 59.)

Inv. br. MSO-AA-9320

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 2,1 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

61. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Đorđa Radanovića (T. 7: 60.)

Inv. br. MSO-AA-9321

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 1,9 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

62. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Ladislava Pintera (T. 7: 61.)

Inv. br. MSO-AA-14053

Koštani žeton, blago nepravilno oblikovan, koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 2 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

63. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Ladislava Pintera (T. 7: 62.)

Inv. br. MSO-AA-14054

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 1,9 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

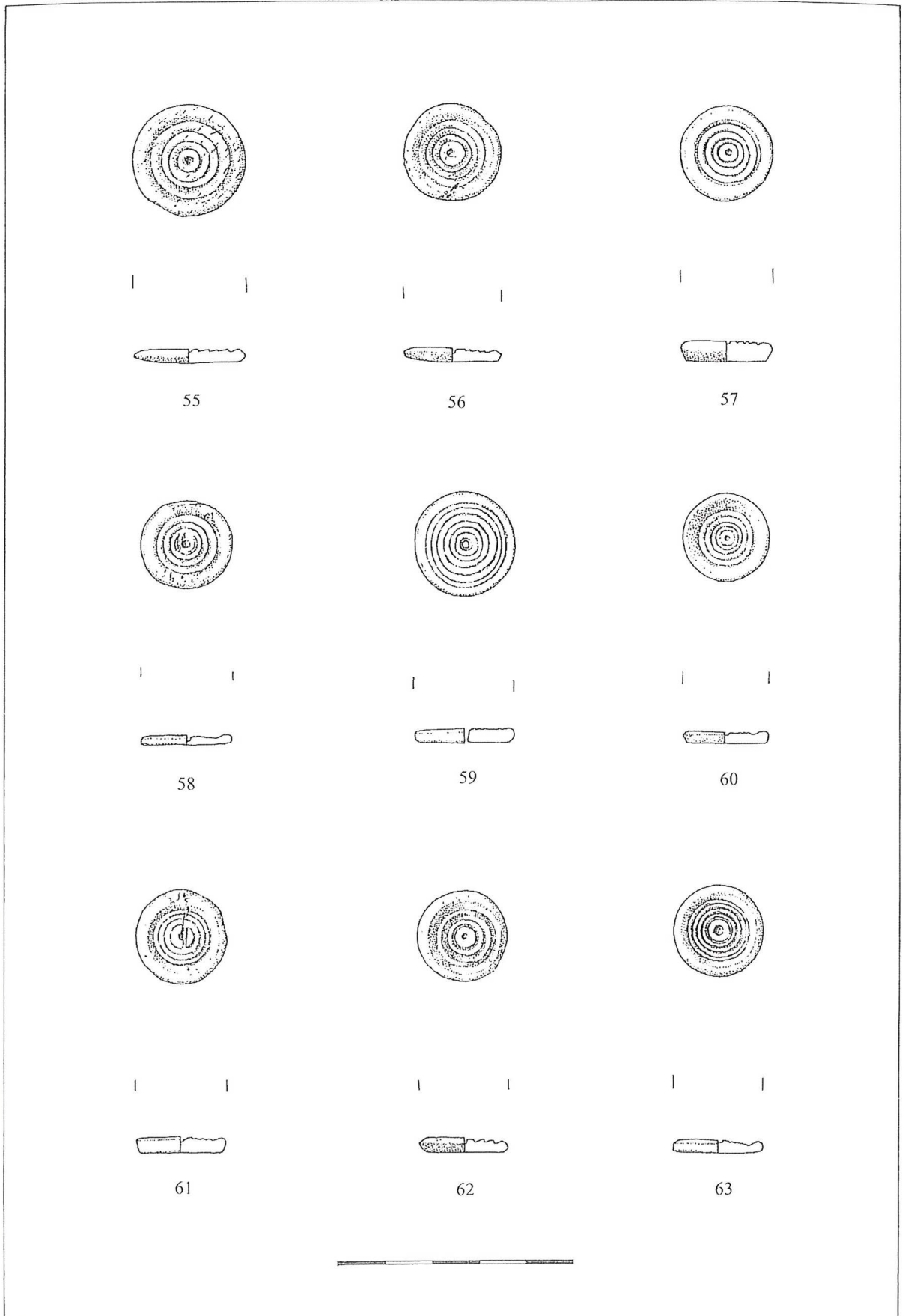
Lit.: neobjavljeno

64. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Ladislava Pintera (T. 7: 63.)

Inv. br. MSO-AA-14059

Koštani žeton koji je s gornje strane ukrašen s nekoliko koncentričnih kružnica, dok je u sredini manje kružno udubljenje. Naličje je neukrašeno.

Pr. 1,9 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 7

Lit.: neobjavljeno

65. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Đorđa Radanovića (T. 8: 64.)

Inv. br. MSO-AA-9322

Koštani okrugli žeton s licem koje ima udubljenje u središtu, s izdignutim reljefnim prstenom i kružićem u sredini. Oko ruba su koncentrične kružnice, dok je sam rub nazubljen. Naličje je ravno.

Pr. 1,8 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 8

Lit.: neobjavljeno

66. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 8: 65.)

Inv. br. MSO-AA-1024

Koštani okrugli žeton konkavnog lica. Uz sam rub nalazi se pet kružnica s manjim udubljenjem. Ispod njih nalazi se, jedva primjetna, manja kružnica unutar koje se nalaze tri spojene manje kružnice s manjim udubljenjem. Naličje je neukrašeno.

Pr. 2,3 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 9

Lit.: neobjavljeno

67. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 8: 66.)

Inv. br. MSO-AA-1025

Koštani okrugli žeton konkavnog lica. Uz sam rub nalazi se tanko urezana kružnica unutar koje je smješteno sedam kružnica s manjim udubljenjem. Ispod njih nalazi se manja kružnica unutar koje je manje udubljenje. Naličje je neukrašeno. Manje oštećenje na licu i naličju (vidi se struktura kosti).

Pr. 2,4 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 9

Lit.: neobjavljeno

68. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 8: 67.)

Inv. br. MSO-AA-1026

Koštani okrugli žeton, iako postoji mogućnost da je to pijun, koji je izrazito viši od prosječnog žetona i stožastog je presjeka. Na licu nema ukrasa, a naličje je ravno.

Pr. 2,3 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 10

Lit.: neobjavljeno

69. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 8: 68.)

Inv. br. MSO-AA-1027

Koštani okrugli žeton s blago konveksnim licem koje na sebi ima utisnutu točku u središtu, a naličje je ravno. U presjeku je polukružan.

Pr. 2,5 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 11

Lit.: neobjavljeno

70. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 8: 69.)

Inv. br. MSO-AA-1028

Koštani okrugli žeton s blago konveksnim licem koje na sebi ima utisnutu točku u središtu, a naličje je ravno. U presjeku je polukružan.

Pr. 2,1 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 11

Lit.: neobjavljeno

71. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Carla Franza Nubera (T. 8: 70.)

Inv. br. MSO-AA-1029

Koštani žeton nepravilna četvrtasta oblika i konveksnog lica. I lice i naličje je neukrašeno.

Pr. 2,1 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 1

Lit.: neobjavljeno

72. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Đorđa Radanovića (T. 8: 72.)

Inv. br. MSO-AA-9317

Koštani okrugli žeton s blago konveksnim neukrašenim licem, a naličje je ravno. U presjeku je polukružan.

Pr. 2,8 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip: 11

Lit.: neobjavljeno

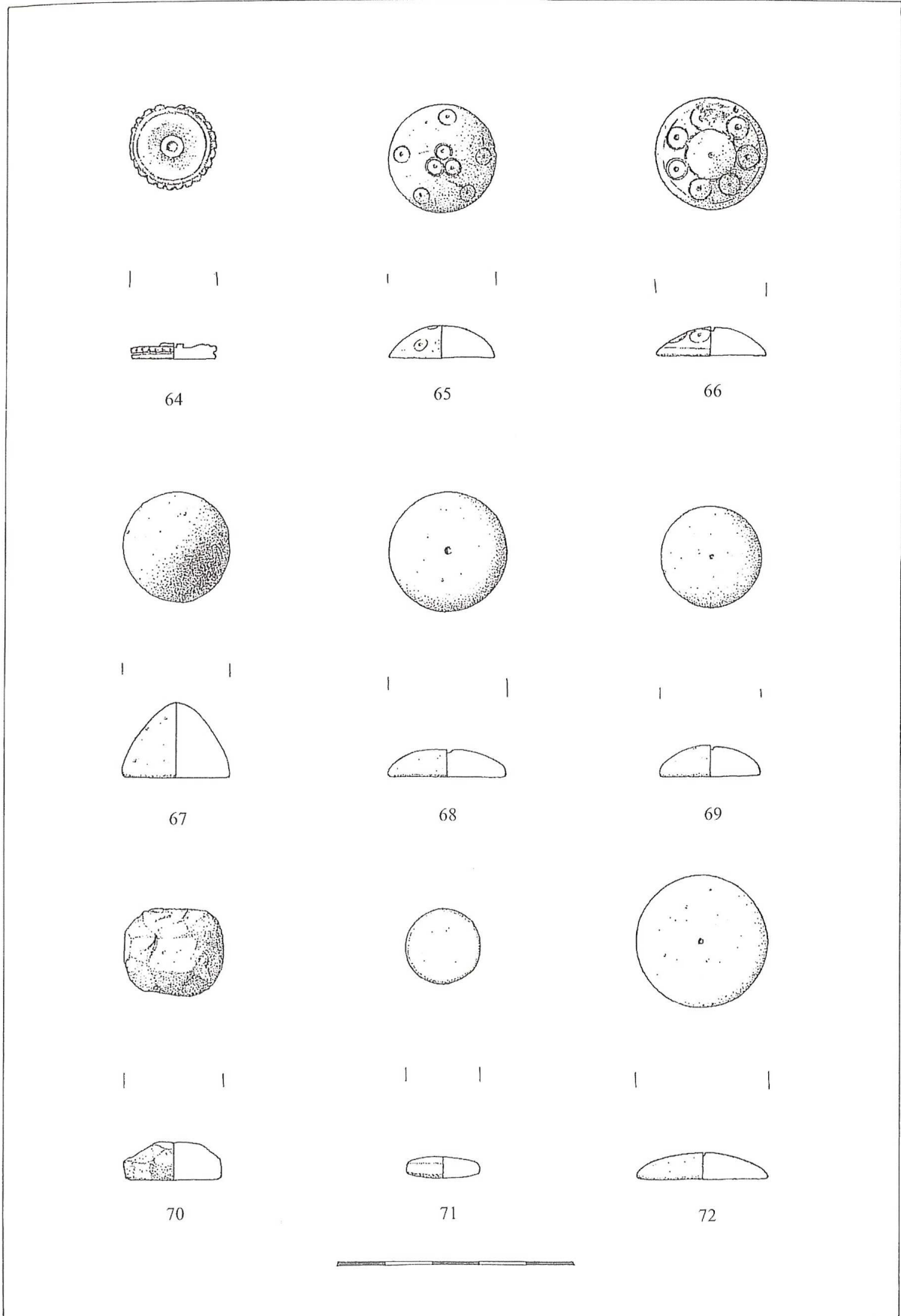
73. MURSA (nepoznato nalazište), donacija Đorđa Radanovića (T. 9: 73.)

Inv. br. MSO-AA-9336

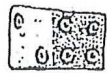
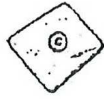
Koštana kockica žučkaste boje s vrijednostima od 1 do 6 u vidu koncentričnih kružnica s točkom u sredini.

Vis. 0,8 cm, šir. 0,8 cm

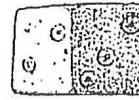
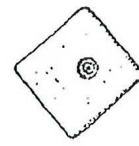
Dat.: 1. do polovina 5. st.

73

74

Tip: tessera
Lit.: neobjavljeno

74. MURSA (nepoznato nalazište), (T. 9: 74.)

Inv. br. MSO-AA-1008

Koštana kocka za igru (alea) tamnosmeđe boje s vrijednostima od 1 do 6 u vidu koncentričnih kružnica s točkom u sredini.

Vis. 1,1 cm, šir. 1,1 cm

Dat.: 1. do polovina 5. st.

Tip:

Lit.: neobjavljeno

LITERATURA

BIKIĆ, V.; NIKOLIĆ-ĐORĐEVIĆ, S.; SIMIĆ, Z., 2002., Istraživanja na lokalitetu Studentski trg br. 9. // Singidunum 3, Beograd, 7-101

BIRÓ, M. T., 1994., The Bone Objects Of The Roman Collection. Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Series Archaeologica II, Budapest

BUORA, M.; JOBST, W., 2002., Roma sul Danubio. Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra, katalog izložbe, 199-200

DAUTOVA RUŠEVLJAN, V.; BRUKNER, O., 1992., Gomolava. Rimski Period, Novi Sad

DAUTOVA RUŠEVLJAN, V., 1999.-2000., Villa Rustica na lokalitetu Vranj u Hrtkovcima, Rad vojvođanskih muzeja 41-42, Novi Sad, 15-28

GOSTENČNIK, K., 2005., Die Beifunde vom Magdalenberg, Klagenfurt : Verlag des Landesmuseums Kärnten

HRUBÝ, V., 1957., Slovanské-Kostěné Předměty A jejich výroba na Moravě, Pámatky Archeologické XLVIII, Praha, 118-217

IVČEVIĆ, S., 2003., Antički koštani predmeti iz Narone, Izdanja HAD-a 22, Zagreb-Metković-Split, 119-128 (Poseban otisak)

IVČEVIĆ, S., 2005., Metalni i koštani nalazi u Augusteumu Narone, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 97, Split, 165-179 (Poseban otisak)

JOVANOVIĆ, A., 1977., Komplet za igru iz groba na gradskom groblju u Nišu, Niški zbornik 3, Niš, 131-142

KONCANI UHAČ, I.; PAIĆ, A., 2007., Koštani predmeti // Džin, K., Pula-Forum. Arheološka građa 2006.-2007., katalog izložbe, Pula, 45-47

KOŠČEVIĆ, R., 2000., Arheološka zbirka Benko Horvat, Zagreb, 9, 54-56, 127-128, 139, 141-142

PETKOVIĆ, S., 1995., Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorija Gornje Mezije, Beograd

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A. (Hrsg.), 1995., Antičko (rimsko) razdoblje. Zagreb prije Zagreba, katalog izložbe, Zagreb, 33-152

RIECHE, A., 2006., So Spielten Die Alten Römer. Römische Spiele im Archäologischen Park Xanten, Köln

ST. CLAIR, A., 1996., Evidence For Late Antique Bone And Ivory Carving On The Northeast Slope Ofthe Palatin: The Palatine East Excavation, Dumbarton Oaks Papers 50, 369-374

ST. CLAIR, A., 2003., Carving As Craft. Palatine East And The Greco-Roman Bone And Ivory Carving Tradition, Baltimore

SPASIĆ-ĐURIĆ, D., 2002., Viminacium The Capital Of The Roman Province Of Upper Moesia, Požarevac

SPIEL MIT, PENELOPE! Spiele und Spielzeug der Antike, katalog izložbe, 1993., Graz

STEINER, P., 1939., Romisches Brettspiel und Spielgerat aus Trier, Saalburg Jahrbuch IX, Saalburg, 34-45

TONČINIĆ, D., 2003., Koštani i drugi nalazi // Sanader, M. Tilurium I. Istraživanja – Forschungen 1997.-2001., Zagreb, 257-267

VINDOBONA. Roma Vienna, vodič kroz Römer Museum, 2009., Vienna

* Materijale nacrtala Matilda Marijanović Lešić

summary (continued from page 74)

makes the tokens of circular or oval diameter with flat obverse and reverse and the rim is serrate. In cross-section they are rounded on rims. The serrate rim serves as a decoration to this token type. Type 3 (cat.no. 5, T. 1, 5). This type makes the tokens of circular diameter with the obverse that has a dent in the middle of the token with an impressed dot and between centre and rim is a plastic annular bulge. The token's reverse is flat. In cross-section they are rounded, flat or biconic on rims. The author A. St. Clair confirms that these tokens are determined in the context of the 3rd and 4th century during researches on the eastern part of Palatine. Type 4 (cat.no. 6, T. 1, 6; T. 8, 71). This type makes the tokens of circular diameter with flat obverse and reverse. In cross-section they are biconic, rounded or straight cut on rims. This type of tokens has no decoration. Type 5 (cat.no. 7-37, T. 1, 7-9, T. 2, 10-18, T. 3, 19-27, T. 4, 28-36, T. 5, 37). This type makes the tokens of circular diameter with the obverse that has a dent in the middle of the token with an impressed dot and between centre and rim there is a flat ring of different width. The token reverse is flat. In cross-section they are biconic, rounded or straight cut on rims. This type of tokens has a dot as a decoration impressed in the middle of the token. Type 6 (cat.no. 38-41, T. 5, 38-41). This type makes the tokens of circular diameter with the obverse in the middle of the token having a bigger or smaller perforation around it which could or could not be in the decoration such as concentrated circles or a peripheral ring. The token's reverse is flat. In cross-section they are biconic, rounded or flat on rims. Type 7 (cat.no. 42-63, T. 5, 42-45, T. 6, 46-54, T. 7, 55-63). This type makes the tokens of circular diameter with the obverse on which there is a decoration such as concentrated circles. The number varies from token to token and a dot is impressed in the middle of the token. They were made on lathe. In cross-section they are biconic, rounded or flat on rims. Some authors such as M. T. Biro consider a different number of concentrated circles to be the mark of value the possibility of which should not be denied. Type 8 (cat.no. 64, T. 8, 64). This type makes the tokens of circular diameter with the obverse that has a dent in the middle of the token with an elevated relief ring and a circle in the centre and there are concentrated circles around the rim. Only the rim is serrate. The reverse is flat. Type 9 (cat.no. 65 and 66, T. 8, 65-66). This type makes the tokens of circular diameter with a convex obverse that has a diverse decorative content comprised of different circles with dots in the centre – "eyes". In the middle of the token there is one or more circles with dots in the centre with a different number of circles with a dot. The reverse is flat. They are semicircular in cross-section. Type 10 (cat.no. 67, T. 8, 67). This type of playing item is a token although it might be a pawn that is extraordinarily higher than an average token and the cross-section is conical. There are no decorations on obverse and the reverse is flat. Type 11 (cat.no. 68-70, 72, T. 8, 66-70, 72). This type makes the tokens of the circular diameter with a slightly convex obverse that has an impressed dot in the centre and the reverse is flat. They are semicircular in cross-section.

A die was not originally used for games but it had the role of prophecy. Bone dice were found in large numbers on Roman sites and they were much like dice of today. Six-sided dice were made in various sizes. Only dots were impressed on smaller dice and the values were marked with "eyes" on bigger ones representing numbers (values) from 1 to 6 – a type tessera or those which opposite sides were marked with numbers 4,5 or 6 – a type talus. The sum of opposite sides was 7 by the dice of type tessera. Dice were furthermore made of stone, metal, wood and clay. Sometimes numerous marks on sides were not notched but coloured. Dice were deposited in a specially made saving boxes that were used also for the throwing the dice.

Saving boxes (pyrgus, turricula, phirius or fritillus), three dice were put in for the throwing and the best result was three six. These dice boxes were used in order to prevent cheating while throwing. There are two dice (cat.no. 73 and 74, T. 9, 73-74) in our catalogue of the same type. Dice are of irregular square shape with concentrated circles inside of which there is an impressed dot – "eyes".